

151. évfolyam (2017) | 6. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
151. évfolyam 2017. 6. szám

Szerkesztőbizottság:

Vojtech Dangel, Robert John Weston Evans, Fodor Pál, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Kövér György, Orosz István,
Pál Judit, Pálffy Géza, Rainer M. János, Romsics Ignác, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Olvasószerkesztő:
Somogyi Gréta

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

A KIEGYZÉS 150 ÉV MÚLTÁN – JELKÉPEK, CEREMÓNIAK ÉS EMLÉKEZETEK

<i>Cieger András</i> : Bevezető	1197
<i>Manhercz Orsolya</i> : Trónbeszéd korona nélkül?	1199
<i>M. Lovas Krisztina</i> : Ki mire emlékezett március 15-én a dualizmus korában? Az ünnepségek alakulása az aktuális politikai konfliktusok tükrében.....	1223
<i>Cieger András</i> : Deák Ferenc írásban és képen. Miként ábrázolható a kiegyezés?	1247
<i>Miru György</i> : A nemzet emlékezik, Kossuth emlékeztet, születésének 80. évfordulóján	1269

TANULMÁNYOK

<i>Bollók Ádám</i> : A <i>De administrando imperio</i> és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében	1291
<i>Dénes Iván Zoltán</i> : Az igazolási eljárástól a nyugdíjazásig. Marczali Henrik eltávolítása az egyetemről (1919–1924)	1333

MŰHELY

<i>László Andor</i> : A kiegyezés történeti párhuzamai a kortárs historiográfiában. A kiegyezés történeti mintázata	1363
--	------

KRÓNIKA

<i>Balogh Ádám</i> : Megosztó kompromisszum – Az 1867. évi kiegyezés 150 év távlatából. Nemzetközi konferencia. Budapest, 2017. szeptember 26.	1381
<i>Incze János</i> : Konferencia Fügedi Erik (1916–1992) születésének 100. évfordulóján....	1387
<i>Horváth Terézia – Kanász Viktor</i> : Emlékkonferencia Borsa Iván (1917–2006) születésének centenáriumián.....	1393

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Christian Steppan</i> : Aktuere am Fremden Hof. Herrscherrepräsentation und politische Kommunikation kaiserlicher Gesandter am russischen Hof (1720–1730) (<i>Kökényesi Zsolt</i>)	1397
Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. III. Abteilung: Das Ministerium Buol-Schauenstein. Band 7. (<i>Deák Ágnes</i>)	1400
<i>Csunderlik Péter</i> : Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története (1908–1919) (<i>Kerepeszki Róbert</i>)	1403
Sallay Gergely – Törös István (szerk.): A Nagy Háború öröksége (<i>Prohászka László</i>)	1406
ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó (szerk.): Propaganda – politika, hétköznapi élet és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban (<i>Kincses Katalin Mária</i>)	1407
Kolontári Attila – Seres Attila (szerk.): A Komintern „védőszárnyai” alatt. Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás börtönéveiről 1925–1940. (<i>Hornyak Árpád</i>)	1410
<i>Széchenyi Ágnes</i> : Pályaképek. Művelődéstörténeti metszetek a 20. századból (<i>Pritz Pál</i>)	1413
A szuezi válság és Magyarország – 1956 (<i>Gecsényi Lajos</i>)	1416
<i>Pritz Pál</i> : A relativizálás elfogadhatatlansága. Hazánk és a nagyvilág – Újabb tanulmányok (<i>Eöry Áron</i>)	1419
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	1423

A KIEGYEZÉS 150 ÉV MÚLTÁN – JELKÉPEK, CEREMÓNIÁK ÉS EMLÉKEZETEK

Bevezető

Az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés eseménytörténete egyike a magyar történettudomány meglehetősen jól feltárt témáinak. Jó alkalmat kínáltak a történeti ismeretek összegzésére például a kiegyezés 100. évfordulója (1967), vagy a 140. évforduló (2007) kapcsán megrendezett nemzetközi és hazai konferenciák, de a Deák Ferenchez kötődő évfordulók (így a Deák-émlékév 2003-ban) tudományos eredményei is számos vonatkozásban elmélyítették addigi ismereteinket. Az elmúlt évtizedekben több kötet és szöveggyűjtemény jelent meg kifejezetten a kiegyezésről és a politikai kibontakozás közvetlen előzményeiről. Megkockáztatható tehát annak kijelentése, hogy az 1867-es kompromisszum megkötésével kapcsolatban fordulatot jelentő adat feltehetően már nem fog előkerülni. A magyar történettudományban konszenzus tapasztalható a kiegyezés értékelése körül is, még ha az öt évtizedig tartó korszak egészének megítélését illetően folynak esetenként közéleti és szakmai viták.

Tematikus összeállításunk tehát a politikatörténeti kézikönyvek lapjairól jól ismert esemény és a kiegyezéssel kezdődő korszak újragondolását tűzi ki célul, meghozza olyan esettanulmányok segítségével, amelyek középpontjában ezúttal a tágan értelmezett szimbolikus politika áll. Szándékunk, hogy a Monarchiával kapcsolatban (is) a nemzetközi szakirodalomban régebb óta jelen lévő megközelítésnek hazai viszonylatban nagyobb hangsúlyt adjunk, ezzel is bővítve a magyar szerzők tollából már napvilágot látott ilyen irányú vizsgálatok körét.

Meggyőződésünk, hogy a szimbolikus politika kutatása iránt érdeklődők a kiegyezés korszakával kapcsolatban is máig ható izgalmas kérdésekre, változatos forrásokon keresztül kereshetnek válaszokat. Az ünnepek, emlékművek, állami szimbólumok, kultuszok és a kompromisszum megkötésekor felmerülő morális problémák ugyanis egyaránt lehetőséget adnak az állami és ellenzéki emlékezetpolitika, a hatalmi reprezentáció és a hozzájuk kapcsolódó legitimációs eljárások, illetve a párhuzamos nemzetépítés jelképekben megtestesülő konfliktusainak, a lokális emlékezetek működésének, vagy éppen az egyén szintjén jelentkező lojalitásdilemmáknak a tanulmányozására. A birodalmi, államnemzeti, etnikai nézőpontú, vagy éppen az egyént a középpontba állító elemzésekhez pedig gazdag forrást nyújthatnak mind a hivatali, mind a személyes források, valamint a korszak sajtója és művészeti alkotásai (versek, festmények, zeneművek stb.).

Természetesen a most következő négy tanulmány e szerteágazó kérdések és sokszínű forráslehetőségek közül csupán néhánynak a megvizsgálására vállalkozhatott. Manhercz Orsolya azt a dilemmát járja körül egy szimbolikus aktust, a trónbeszéd elmondását elemző esettanulmányában, hogy a kiegyezést megelőző években a magyar közjog szerint illegitimnek tekintett uralkodó milyen formában adhatott hivatalosan jelet a tárgyalások megkezdésére, illetve 1867 után Ferenc József miként használta fel e ceremóniát arra, hogy tudassa a magyar politikai elitelel a parlamentarizmusról alkotott véleményét. M. Lovas Krisztina írásában az 1848 mítoszát leginkább megtestesítő ünnepnapnak, március 15-ének a dualizmus korszakában betöltött szerepét tekinti át, különös tekintettel az állami ünnepnap megeremtésének nehézségeire. A fővárosi ünnepségek kapcsán pedig bemutatja az ünnep rítusainak néhány elemét és a szimbolikus térfoglalás egyes jelenségeit. Cieger András tanulmánya a Deák Ferenc emlékére készült néhány képzőművészeti alkotás (mauzóleuma, köztéri szobra stb.) keletkezésének, valamint a századfordulón megjelent beszédgyűjteménye fogadtatásának az elemzésén keresztül elsősorban arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen szerepet játszott a kiegyezés „alapító atyjának” személye és kultusza magának az 1867-ben létrejött új politikai rendszernek a szimbolikus reprezentációjában és bizonytalan legitimitásában a megerősítésében. Ezzel szemben Miru György a kiegyezési rendszer állhatatos ellenfelének, Kossuth Lajosnak a kultuszát választotta tanulmánya tárgyául. Az emigráns politikust 80. születésnapja alkalmából felköszöntő levelek elemzésén keresztül bepillantást nyújt a közösségi emlékezet gyakorlataiba. Írásában arra a kérdésre is választ keres, hogy az egységesülő nemzeti emlékezet, miközben értelmezte a múltat, hogyan viszonyult saját jelene politikai megosztottságához. Kossuth múltértelmezése tagadta a kiegyezéssel alapuló politikai rendszert, ugyanakkor a hatvanhetes alkotmányosság alapjáról sem lehetett Kossuth politikai céljait elfogadni. Mégis, a függetlenségi mellett hatvanhetesek is bekapcsolódtak az emlékezésbe, a kultusz ápolásába.

Végezetül egy kedves kötelességnek is szeretnénk eleget tenni. A *Századok* szerkesztősége és jelen tematikus összeállítás szerzői tiszteletüket kívánják kifejezni a kiegyezés korának egyik legkiválóbb kutatója, az idén 80. születésnapját ünneplő Somogyi Éva személye és munkássága előtt. A választott témánkhoz illően jelképes formában, de az őszinte megbecsülés hangján köszöntjük őt.

Cieger András

Cieger András

DEÁK FERENC ÍRÁSBAN ÉS KÉPBE

Miként ábrázolható a kiegyezés?

A nemzetközi politikatudományi szakirodalomban ma már széles körben elfogadott nézetnek számít, hogy minden politikai rendszernek és kormányzatnak szüksége van szimbólumokon keresztül megjelenített közösségformáló történetekre és rítusokra, amelyek legitimálják az éppen aktuális politikai berendezkedést vagy a kormányzati döntéseket. A modern politika által is előszeretettel alkalmazott mítoszoknak és szertartásoknak egyszerre lehet konzerváló és megújító erejük, azaz megerősíthetik a fennálló rendszerbe vetett hitet, növelhetik a társadalom lojalitását a hatalmi intézmények és az elit iránt, lecsendesíthetik az esetleges kételyeket az egyes kormányzati intézkedésekkel kapcsolatban, de egyúttal a jövőre nézve is felhatalmazást biztosítanak a hatalom birtokosai számára politikájuk további folytatásához. A szimbolikus politizálás akkor lehet igazán hatásos, ha olyan értékekre és érzelmekre alapoz, amelyek benne jelennek az adott közösség gondolkodásában. Az ily módon kivívott közbizalom tartóssága pedig végső soron a politikai elit döntéseinek eredményességétől és a politikai intézmények hatékonyságától függ (azaz, a hibás kormányzati működés előbb-utóbb törvényszerűen aláássa a rendszer iránti lojalitást, még az ügyesen alkalmazott politikai szimbólumok ellenére is). A szimbólumok és rítusok tehát nem pusztán egy politikai döntést vagy cselekvést körbeölelő színes máz látványos alkotóelemei (használatuk nem egyszerű kommunikációs fogás), hanem identitást megalapozó, vagy azt megerősítő, ezáltal legitimitást biztosító jelképek és eljárások, amelyek szolgálhatták az integrációt, de jelezheték az elkülönülést, az elhatárolódást is (lásd például az ellenkultuszokat).¹

A hosszú 19. században fokozott szerep jutott a szimbolikus politizálásnak, hiszen az újonnan létrejött nemzetek, államok, birodalmak, az egymást váltó politikai rendszerek, vagy éppen a különállásukat hangsúlyozni kívánó hagyományos közösségek; a hatalmukat a változások közepette is megőrizni akaró régi dinasztiák egyaránt szükségét érezték, hogy jelképek útján is tudassák létüket, szándékaikat a külvilággal, ehhez pedig változatos eszközöket és a nyilvánosság legkülönfélébb csatornáit vették igénybe. A (nemzet)állami reprezentáció kibontakozásához például kiváló terepet biztosítottak a robbanásszerű fejlődésnek induló városok, amelyek

¹ *Murray Edelman*: A politika szimbolikus valósága. Bp. 2004. 15–21.; *Gianpietro Mazzoleni*: Politikai kommunikáció. Bp. 2006. 113–116.

nagy forgalmú nyilvános terei kézenfekvő helyszínéül szolgáltak a központilag szervezett ünnepségeknek, vagy éppen emlékművek állításának. A művészi eszközkészletet pedig mindehhez a romantika, illetve később a historizmus szolgáltatta.² A 19. század végére a politika meghódította a városi köztereket – sőt, újabb reprezentatív helyszínekkel gyarapította számukat – és változó minőségű szobrokkal népesítette be azokat. A kritikusok ekkor már egyenesen szoborállítási lázról, emlékműdúhról írtak, amely hatalmába kerítette a politikai élet irányítóit, és nyomukban az igényeket kiszolgáló művészeket. Témánk szempontjából különösen érdekesek az országok fővárosaiban, a hatalmi reprezentáció központjaiban elhelyezett azon emlékművek, amelyek az adott politikai rendszer alapító mítoszára és/vagy alapító atyjának érdemeire emlékeztették a városi polgárokat.³ Politikai fordulatok esetén persze – legalábbis szerencsés esetben – az ellenkánon-teremtés szándékával ugyanazon városi térben rivális mítoszok és alternatív hősök is megjelenhettek.⁴

A kiegyezés 150. évfordulója kapcsán e szerteágazó kutatási téma mindössze egyetlen vonatkozását van módunk jelen tanulmány keretei között megvizsgálni. Milyen szerepet játszott a kiegyezés „alapító atyjának”, Deák Ferencnek a személye és kultusza az 1867-ben létrejött rendszer szimbolikus reprezentációjában? Mennyire volt ez tudatosan formált a hatalmon lévő elit részéről?

A kiegyezés vizuális reprezentációjának problémái

Az 1867-ben megkötött osztrák–magyar kiegyezés, és a nyomán létrejött új államjogi kapcsolat, amelyet reálunióként, illetve dualizmusként jellemez a történettudományi szakirodalom (e kifejezések már egykorúan is felbukkantak), fennállása öt évtizede alatt meglepően ritkán vált például képzőművészeti alkotások témájává, és nem igazán kapcsolódott hozzá emlékező rítus sem, szemben 1848 tavaszának forradalmi eseményeivel. Ennek egyik oka kétség kívül az, hogy a bonyolult és hosszadalmas tárgyalásokon kiformalódó jogi és politikai egyezés meglehetősen nehezen ragadható meg vizuálisan. Ugyanakkor ez mégsem szolgálhat elegendő magyarázatul, hiszen a politikai fordulatokat jelző jognyilatkozatokat vagy

² E folyamat közérthető összefoglalását adja *Varga Bálint*: Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon. Bp. 2017. 25–30.

³ *Reinhard Alings*: Monument und Nation: Das Bild vom Nationalstaat im Medium Denkmal – zum Verhältnis von Nation und Staat im deutschen Kaiserreich 1871–1918. (Beiträge zur Kommunikationsgeschichte 4.) Berlin–New York 1996. 41–62.; A német császárság egyik „alapító atyja”, Otto von Bismarck még életében (álló) szobrot kapott Bad Kissingenben 1877-ben. A századfordulón már 166 szobrot tartották nyilván kül- és belföldön.

⁴ Különösen érdekes ebből a szempontból a számos rendszerváltást átélt Párizs esete. Lásd *Helke Rausch*: Kultfigur und Nation. Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London, 1848–1914. (Pariser Historische Studien 70.) München 2006.

az új alkotmányok megszövegezését más országokban is tárgyalások előzték meg, ünnepélyes elfogadásukat vagy magát a kodifikációs folyamatot mégis ikonikus festményeken örökítette meg a közeli utókor.⁵ További magyarázatként szolgál a kiegyezés hiányos reprezentációjára, hogy a szövegét tartalmazó törvények becikelyezése vagy kihirdetése nem vált ünnepnappá, szemben például 1848. március 15-ével, vagy éppen az áprilisi törvények szentesítésének dátumával.

Ugyan az Andrásy-kormány kinevezésekor sor került spontánnak mondható utcai ünneplésre, a házak ablakainak kivilágítására, ám azt is tudjuk a fennmaradt forrásokból, hogy a fővárosiak felfokozott hangulata mennyire ellentmondásos volt: Deák Ferencet halálosan megfenyegették, a falakon pedig 1867 februárjában plakátok jelentek meg, amelyek hazaárulónak bélyegezték a kiegyezés híveit.⁶ Ráadásul az év későbbi hónapjaiban Kossuth Lajos Kasszandra-levele és a nyomában kibontakozó sajtóvita az 1867-es rendszerváltás megítélését hosszú időre morális szintre helyezte. Mint köztudott, Kossuth a nemzet halálát látta az úgymond hátsó szobák mélyén megkötött elvtelen alkuban. Kossuth itthoni hívei pedig immár nyíltan is hazaárulóknak nevezték az 1848-ban kivívott jogok feladóit, akik a kiegyezés megkötésével az országot idegen érdekeknek szolgáltatták ki. A későbbi években is az ellenzék különféle társadalmi akciókkal (például petíciós mozgalommal, vagy demokrata körök szervezésével és megyei határozatokkal) igyekezett megkérdőjelezni az új politikai rendszer legitimitását. Ehhez társult még az országban élő néhány nem magyar etnikai közösség vezetőinek elutasítása. 1869-ben a kormánypárt bizalmas tanácskozásán Andrásy miniszterelnök maga is így nyilatkozott: „A népnek 9/10 része ellenünk, az értelmiségnek pedig 9/10 része mellettünk van ugyan, de a teret napról-napra veszítjük lábaink alól.”⁷

Ez az aggodalom feltehetően eltúlzott volt, azt azonban érthetővé teszi, hogy a rendszerváltással hatalomra került kormányzati elit miért kerülte, hogy az osztrák–magyar kiegyezés aktusa köré közösségi élményt adó társadalmi megerősítést (például ünnepi tömeggyűléseket) szervezzen. A rendszer megteremtői ugyanis a kialakult közhangulat, valamint a kompromisszumokkal gyakorta együtt járó belső kételyek és csalódások miatt maguk is bizonytalanok voltak társadalmi

⁵ Lásd például John Trumbullnak a Függetlenségi Nyilatkozat (USA, 1776) tervezetét megvitató kongresszusi ülésről 1819-ben készített tablóját; Robert Harrisnek a kanadai államszövetséget előkészítő québeci gyűlést (1864) ábrázoló festményét 1883-ból, a norvég alkotmányozó nemzetgyűlés munkáját (1814) pedig Oscar Wergeland örökítette meg 1885-ben.

⁶ Lásd erről Kovách László két levelét Lónyay Menyhérthez. Pest, 1867. febr. 10. és 15. Közli *Cieger András*: „Az Ön Deákján tanul a mi nemzedékünk”. Kónyi Manó és a Deák Ferenc beszédei. In: A história mezején. A 19. század emlékezete. Szerk. Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya. Szeged 2011. 239–241.

⁷ Gajzágó Salamon Torma Károlyhoz. Pest, 1869. nov. 19. Idézi *Deák Ágnes*: „Ő csak Deák és nem Deákpárti”. Deák és pártja 1869 után. In: Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége, 1833–1873. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg 2004. 262.

támogatottságukban. A rendszer valójában egész fennállása alatt híján volt az érzelmi azonosulásnak (még azok sem lelkesedtek érte különösebben, akik elfogadták azt), így világos jelképrendszer sem volt kialakítható, amely megerősíthette volna legitimitását. Ráadásul azon kevés próbálkozás is, amelyet az egymást követő kormányok tettek a szimbolikus politizálás terén, 1848 kultuszát erősítette, hiszen a Deák-párti, majd szabadelvű kormányok magukat szintén a '48-as értékek örökösének tekintették, a rendszerváltás programját pedig – a jogeljátszás teóriája ellenében – az áprilisi vívmányok minél teljesebb helyreállítására építették. Jól látszik ez abból is, hogy nemzeti ünnepé 1898-ban a törvények szentesítését emelték (április 11.).⁸ Csak jelezhetjük, hogy Ausztriában sem akarták különösebben megörökíteni a kiegyezési konstrukciót, hiszen a cizslajtán elit lényegében készen kapta a dualizmus rendszerét, amelyet sérelemként élt meg. Egyébként is sokkal inkább a birodalmi egységállam eszméjét kívánták erősíteni például a köztéri alkotásokkal.⁹

Pontos dátumot persze nehéz is lehetett volna kijelölni az új rendszer szimbolikus kezdőpontjaként, hiszen a kodifikáció kitöltötte az egész évet, ráadásul a magyar törvények az állampolgárok számára nehezen érthető közjogi és gazdasági rendelkezéseket tartalmaztak, ám a mindennapjaikban is érzékelhető, például a személyes szabadságukat érintő jogkiterjesztést nem (szemben 1848-cal).¹⁰ Valójában a hosszú kiegyezési tárgyalások sikeres lezárását az 1867. június 8-ai koronázás tudatosította leginkább a széles tömegekben és a külföld előtt is. Ezen felül pedig a politika- és médiatörténeti esemény arra is alkalmat adott a több új elemet tartalmazó patinás szertartás révén, hogy az autonómiáját visszanyert magyar állam fővárosán és alkotmányos hagyományain keresztül megmutassa nemzetállami erejét.¹¹

A későbbi évtizedek során is rendszerint a koronázásról készült alkotások helyettesítették a közjogi megegyezés ábrázolását, a rendszer ünnepnapjaként pedig a koronázás évfordulóit funkcionáltak. Bizonyos mértékig hasonló feladatot látott el az uralkodópár, különösen Erzsébet királyné magyarországi kultusza és

⁸ E kérdéstről bővebben lásd *Cieger András*: Legitimációs problémák az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezésben. *Levéltári Közlemények* 87. (2016) 7–23.; *Hanák Péter*: 1898. A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: *Üő: A kert és a műhely*. Bp. 1988. 112–129.

⁹ *Selma Krása-Florian*: Die Allegorie der Austria. Die Entstehung des Gesamtstaatsgedankens in der österreichisch–ungarischen Monarchie und die bildende Kunst. Wien 2007.

¹⁰ Kivétel ez alól a magyarországi zsidóság, amely számára az új politikai rendszer első törvénye (1867. évi XVII. tc.) polgári és politikai jogegyenlőséget biztosított. Az ún. emancipációs törvény a zsidó emlékezetben összekapcsolódott a kiegyezéssel. Lásd például a törvény elfogadásának 50. évfordulójára készített összeállítást: *Évkönyv XLIII. Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai*. Bp. 1918. 7–52. Mint ahogy osztrák oldalán is számos sarkalatos szabadságjogot foglaltak törvénybe a rendszerváltás pillanatában, ennek ellenére nincs adatunk a *Dezemberverfassung* elfogadásával kapcsolatos későbbi megemlékezésekről.

¹¹ *Varga Bálint*: A kiegyezés rítusa és a szimbolikus politika: Ferenc József megkoronázása. *Magyar Tudomány* 178. (2017) 12. sz. (megjelenés alatt)

művészi reprezentációja, bár ebben az esetben az elsődleges cél természetesen a Habsburg-ház és az uralkodó ambivalens megítélésének tudatos javítása volt.¹²

Úgy tűnik számunkra, hogy azon ritka esetekben, amikor a koronázás megörökítésén túl mégiscsak ábrázolásra került a kiegyezés, a kormányzati politikusok és elvárásaik nyomán akarva-akaratlanul a művészek is igyekeztek azt Deák Ferenc személyéhez kötni, ezért a továbbiakban erre az összefüggésre irányítjuk figyelmünket.¹³

Deák Ferenc kultusza és a politikai rendszer legitimitása

Látszólag kézenfekvőnek tűnik a kiegyezést Deák Ferenc alakjával azonosítani, hiszen oroszlánrésze volt abban, hogy megindulhattak a tárgyalások az uralkodó és a magyar politikai elit között, elvi útmutatásával irányt szabott a kibontakozásnak, konkrét szövegjavaslataival nehéz pillanatokban lendítette tovább a tárgyalásokat, politikusi és emberi tekintélyével pedig sok esetben erőt és hitet adott híveinek. Csakhogy Deák már a kiegyezés előkészítése során is hangot adott időnként nemtetszésének, a kompromisszum megkötésének szimbolikus pillanataiban pedig igyekezett háttérbe húzódni: nem vállalt semmilyen formális tisztséget az új kormányzati rendszerben, és nem vett részt a koronázás szertartásán sem. Előbbi közvetlen munkatársa így magyarázta: „Szóval mindenképp látszott, hogy ő megijedt a kiegyenlítéstől, megijedt az azután bekövetkezendő teendőitől, a húsvéti cikk végső következményétől. [...] Fél minden felelősségtől, fél, hogy nem populáris dolgokat is fog kelleni véghez vinnie”.¹⁴ Távolmaradását a koronázástól pedig egészségi állapotával és puritánságával magyarázták hívei, a történészi szakirodalom viszont bizonyos mértékű elhatárolódást olvas ki e magatartásból.¹⁵

¹² *Vér Eszter Virág*: Újraértelmezett szerepvállalások. *Aetas* 27. (2012) 1. sz. 83–104.

¹³ Az új közjogi szerkezet hivatalos reprezentációjának további jellemzőiről és nehézségeiről lásd *Cieger András*: 1867 szimbolikus világa. *Magyar Tudomány* 178. (2017) 12. sz. (megjelenés alatt); *Varga Bálint*: Egy össze nem álló kép mozaikjai: Az Osztrák–Magyar Monarchia dualitásának kortárs reprezentációja. *Aetas* 32. (2017) 4. sz. (megjelenés alatt)

¹⁴ Lónyay Menyhért naplója, 1867. jan. 16. Idézi *Cieger András*: Lónyay Menyhért (1822–1884). *Szerepek – programok – konfliktusok*. Bp. 2008. 144.

¹⁵ Az egykorú magyarázatokra lásd például Vasárnapi Ujság 14. (1867) 28. sz. 351.; Jókai Mór azonban tudni vélte, hogy Deák a koronázás alatt is nemzetéért aggódott és szoros figyelemmel kísérte az eseményeket. Lásd *Jókai Mór*: Deák Ferenc a koronázás napján (1892). In: *Uő*: A történelmi tarokkparti. Más hátrahagyott írásokkal. S. a r. Gángó Gábor. Bp. 1996. 140–142. Arról azonban nem ejtett szót írásában, hogy maga sem vett részt a koronázáson, mert így tiltakozott a kompromisszum ellen. Lásd *Vér Eszter Virág*: „...egy áldott emlékeztető királyné...”. Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához. *Aetas* 30. (2015) 1. sz. 59–86., különösen: 62–63.; A történelmi vélekedésekre lásd például *Szabad György*: Deák Ferenc három politikai korszaka. *Magyar Tudomány* 21. (1976) 11. sz. 675–687.; *Deák Ágnes – Molnár András*: Deák Ferenc. Bp. 2003. 146. (Ez a rész Deák Ágnes munkája.) Magam erre az elhatárolódásra kevés bizonyítékot látok.

Kétségtelen azonban, hogy a kiegyezést követő években Deák egyre növekvő távolságtartással figyelte a róla elnevezett kormánypárt, a Deák-párt politikáját. A kiegyezés rendszere mellett továbbra is kiállt, az ellenzéki támadásokkal szemben rendre védelmébe vette azt, ám pártjától mind több kérdésben tért el a véleménye: „[A Deák klubban] lekiabálták, mint egy kortestanyán. Láthatta az öreg úr, amit én rég mondok, hogy neki többé nincs pártja, vagy csak legfeljebb 40–50 egyénből áll” – írta híve, Csengery Antal.¹⁶ Ekkor vált szállóigévé állítólagos mondása: „Az ördög a ti vezéretetek, nem én!” Többször kifogásolta az új politikai rendszer anomáliáit: a korrupciós jelenségeket, valamint a liberális program fokozatos háttérbeszorulását. 1873-tól kezdve pedig súlyosbodó betegsége miatt kivonult a napi politizálásból, így jobbára csak elbeszélésekből értesült pártja belső harcairól és felbomlásáról.

A kiegyezés reprezentációjának komoly akadályát jelentette Deák Ferenc puritán habitusa is, amellyel következetesen ellenállt minden személyét érintő feltűnő ünnepelésnek. Évtizedekkel később Mikszáth Kálmán találóan így fogalmazott: „semmi se dicséri e nemzet politikai érettségét jobban, mint a Deák-kultusz. Csak nagy népnek lehet ilyen szürke, cicoma nélküli nagy embere”.¹⁷ Igénytelen, feltűnő életmódját, „szeplőtlen becsületességét” még ellenfele, Kossuth Lajos is elismerte, aki szerint Deák republikánus erényeket gyakorolt monarchikus viszonyok között. Az ország azonban már nem követhette vezére magatartását, mert a kiegyezés a magyar társadalom erkölcsi romlását eredményezte: „a 67-diki mű, a depravatio [züllöttség] pandora-szelencéjét nyitotta rá a nemzetre”, amely negatívan hatott az intézményrendszer működésére is. Kossuth nyílt levél formájában közzétett nekrológiájában tehát úgy foglalt állást, hogy a rendszer és annak alapító atyja morálisan nem azonosítható egymással, noha végső soron a kiegyezést Deák szörnyű tévedésének tartotta.¹⁸

Maga Deák is, amennyire lehetősége engedte, igyekezett megakadályozni, hogy személye köré kultusz épülhessen: a koronázás alkalmával elutasította, hogy az uralkodó kitüntetésben vagy valamilyen ajándékban részesítse (csak az uralkodópár egyszerű fényképét fogadta el), és annak is ellenállt, hogy hívei még életében kiadják beszédei gyűjteményét. Természetesen már a reformkor óta jelentős tisztelet övezte, jól mutatja ezt például a hagyatékában fellelhető számos díszoklevél és dedikált fénykép, emlékalbum is,¹⁹ de a tudatos kultuszteremtés csak a közéletből való végleges távozása után vette kezdetét (1874-ben már közteret neveztek el róla a fővárosban).

¹⁶ Csengery Antal Weninger Vincéhez. Pest, 1870. jún. 26. Idézi *Molnár A. – Deák Á.*: Deák Ferenc i. m. 163.

¹⁷ *Mikszáth Kálmán*: Deák Ferencről. Vasárnapi Ujság 50. (1903) 42. sz. 690–693.

¹⁸ Eredetileg megjelent Helfy Ignác bevezetőjével az Egyetértés 1876. február 27-i számában. Lásd még Kossuth Lajos Helfy Ignáchoz. 1876. febr. 14. Kossuth Lajos iratai IX. Bp. 1902. 56–71.

¹⁹ „...a mi megmarad, fordítsa jó czélokra”. Deák Ferenc hagyatéka. Szerk. Körmöczy Katalin. Bp. 1992. 284–290. A reformkori Deák-tisztelethez lásd például *Velkey Ferenc*: Széchenyi István és az

1876-ban bekövetkezett halálakor nyíltan beindult a központilag szervezett kultuszépítés, amely jól érzékelhetően a kiegyezési rendszer szimbolikus reprezentációját is szolgálta. A rendszer alapító atyjának állami temetése a hivatalos Magyarország első nyilvános gyászszertartása volt 1867 után, amely régi formákra épített, de merőben új típusú tömeglátványossága volt Budapestnek.²⁰ Előképként legfeljebb Batthyány Lajos (1870), esetleg Eötvös József (1871) temetése említhető a korszakból, ám az 1848-as első felelős minisztérium kivégzett miniszterelnökének újratemetésében a kiegyezéssel hatalomra került politikusok nyíltan nem vállalhattak szerepet, az Andrássy-kormány első elhunyt miniszterének gyászszertartása pedig külsőségekben szerényebb volt és a fővároson kívül ment végbe.

A rendszer szimbolikus megerősítésének szándéka már a temetés körüli hetekben tetten érhető. A Deák politikai örökségét magáénak tekintő Szabadelvű Párt²¹ és Tisza Kálmán kormánya emléktörvényben sietett megörökíteni „Deák Ferencnek a haza körül hosszú évek során át szerzett érdemei”-t, továbbá elrendelte, hogy a fővárosban közadakozásból emeljenek méltó emléket az elhunytnak (1876. évi III. tc.). E lépésnek ugyan volt előképe, hiszen 1848 tavaszán, a polgári alkotmányosság kezdő pillanatában az országgyűlés az előző évben meghalt József nádor emlékét iktatta törvénybe, ezúttal azonban többről volt szó. Úgy véljük, hogy Simonyi Ernő a Függetlenségi Párt nevében joggal tette szóvá, hogy a kormány nem csupán Deák emberi nagyságát kívánja megörökíteni, hanem a „törvény erejével és autoritásával kimondja azt, hogy Deák Ferenc politikai működése érdem volt a hazára nézve”, ezáltal pedig a kiegyezést követő kormányok politikáját szentesíti. Érvelése szerint, míg József nádor a napi politika szintje fölött állt és közfunkciót töltött be, addig Deák egyértelműen pártpolitikus volt, akinek legnevezetesebb alkotása, a kiegyezés hasznossága fölött csak az utókor mondhat véleményt, kortársi megítélése ugyanis rendkívül bizonytalan. Simonyi úgy látta, hogy Deák életművében alig van valami maradandó, hiszen még saját pártja is megszűnt, az ország pedig súlyos adósságokkal küzd. A Függetlenségi Párt nevében az állami temetéshez hozzájárult, de az emléktörvényt elutasította.²²

Az országgyűlés azonban változtatás nélkül nagy többséggel elfogadta a törvényjavaslatot. Ezt követően a kultuszminiszter megrendelést adott Zichy Mihály festőnek, hogy örökítse meg azt a magasztos pillanatot, amikor Erzsébet királyné koszorút helyezett el Deák ravatalán. E képet allegorikus utalása miatt szintén szokás a

1846-os „Deák-lakoma”. In: Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon. Szerk. Balogh Elemér – Sarnyai Csaba Máté. Szeged 2005. 19–82.

²⁰ *Lakner Judit*: Halál a századfordulón. Bp. 1993. 27–28.

²¹ Deák a Szabadelvű Párt tagsági ívét elsőként írta alá 1875-ben, a pártklub egyik szobájában pedig elhelyezték portréját.

²² Simonyi Ernő 1876. febr. 16-i felszólalását lásd Az 1875-dik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója V. Bp. 1876. 5–12. Tisza érdemben nem kívánt reagálni, csak cinizmussal és szűkkeblűséggel vádolta az ellenzéki képviselőt.

kiegyezés vizuális reprezentációjának tekinteni, amelynek létrejöttét mind a magyar kormány, mind az uralkodóház eltökélten támogatta (például Erzsébet modellt állt a képhez, gyászruháját is átadta a festőnek). Arra, hogy ezt a beavatott kortársak is így értelmezheték, utal az is, hogy Zichy eredetileg a Kossuth által küldött cipruságot is odafestette a ravatalhoz, ám ez a végső változaton már nem szerepelhetett.²³

A hivatalos kultuszteremtés másik motorja a Magyar Tudományos Akadémia volt, amely még a régi Deák-párti elit irányítása alatt állt, vezetői Deák közvetlen munkatársai voltak a kiegyezés idején (például Lónyay és Csengery). Már Deák halálának másnapján rendkívüli gyűlést tartottak, ahol elhatározták, hogy Deákat az Akadémia oszlopcsarnokában fogják felravatalozni, alakját festményben, emléket pedig „ódaí költeményben” örökítik meg, amelyre nyílt verspályázatot írtak ki. A beérkezett, meglehetősen egyenetlen színvonalú negyven pályamű közül végül Szász Károlynak, a Deák-párt egykori képviselőjének verse került ki győztesként. A pályázatot bemutató tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy Deák halálakor lényegében már készen állt az a – nemzeti emlékezet közhelyeiből építkező – szimbólumrendszer, amely évtizedeken át a Deák-kultusz alapját fogja jelenteni.²⁴ E költői képek legtöbbje Deák alakját szakrális magasságokba emeli, tényleges jellemvonásait idealizált jelképpé formálva (torzítva), így a puritán és zárkózott „öreg úr” igen hamar a magyarok Mózesévé, Messiássá, esetleg „nagy alkotmány-aposzollá” vált a költeményekben. Ugyanakkor arra is figyelmeztet az elemző, hogy bár a kiegyezés az ígéret földjeként, illetve megváltásként értelmeződik a versekben, de a Deák politikai pályájából vett konkrét példák rendszerint 1861-nél megállnak, amikor a politikus még az egységes nemzeti akarat szószólójának számított.

A Deák-kultusz kiteljesedését jelentette, hogy – a hazai kultuszok történetében először – 1880-ban megnyílt a Nemzeti Múzeum Deák-szobája, amelyben a haza bölcse számos relikviáját állították ki: használati eszközeitől kezdve halálutójának és temetésének tárgyi emlékein át tisztelőinek ajándékaiig.²⁵ Ezáltal a nemzeti emlékezet világi templomában jött létre – a tervek szerint örök időkre – egy olyan hely, amely a kiegyezés alkotójának mindennapjait és egyben kultuszát is átélhetővé tette a látogatók előtt.²⁶ Ezt követte 1887-ben az országgyűlés

²³ *Róka Enikő*: Egy kultuszkép története. Zichy Mihály: Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál. In: Zichy Mihály. Szerk. Róka Enikő – Csicsery-Rónay István. Bp. 2001. 36–44.

²⁴ *Deák Ágnes*: Deák, a magyarok Mózesé. Deák Ferenc és a kortárs utókor, 1876. Holmi 16. (2004) 935–946.

²⁵ A Nemzeti Múzeum lépcsőházában egyébként már 1875 óta látható volt egy Deák ábrázolás. Than Mór ugyanis már életében megfestette Deákot reformkori nagyjaink és néhány aradi mártír(!) társaságában, feltehetően az 1865-ös országgyűlés egyik válaszfeliratával a kezében. Deák a korai vázlatokon még nem szerepelt, csak a kiegyezést követően került a képre. Lásd *Cennerné Wilhelmb Gizella*: Than Mór. Bp. 1982. 21–24.

²⁶ Vasárnapi Ujság 27. (1880) 31. sz. 521.; 1888-ban úgy alakították át a szobát, hogy a kiállított tárgyak még közelebb lehessenek a látogatókhoz. Másoknak (pl. Kossuthnak) helyhiányra hivatkozva

által biztosított anyagi forrásból elkészült Deák-mauzóleum, és a közadakozásból finanszírozott Deák-szobor átadása. Bár feltehetően véletlenül esett mindkét esemény a kiegyezés 20. évfordulójára, ám az ekkor felavatott képzőművészeti alkotások a kiegyezés vizuális reprezentációját is hivatottak voltak szolgálni.

Deák mauzóleuma

Deák Ferenc díszsíremlékére az országgyűlés már 1876 áprilisában kiírta a pályázatot. A megbízást Gerster Kálmán nyerte el „1867” jellegű tervével, az építkezés pedig 1879-ben vette kezdetét. A végül csak 1887 májusában felavatott mauzóleum mind a korabeli közvélemény, mind a jelenkori művészettörténeti értékelések szerint visszafogottságával, zárt és letisztult antik formáival hűen kifejezi Deák jellemét.²⁷ Témánk szempontjából mégis a sírkápolna belső képzőművészeti elemei a fontosabbak. Deák szarkofágjához bronzba öntve Erzsébet királyné koszorúját is odahelyezték, a mauzóleum kupoláját pedig Székely Bertalan allegóriái díszítették. A freskókon – az állagromlás miatt ma már Róth Miksa mozaikjain – a Deákra jellemző sarkalatos erények kerültek ábrázolásra: az igazságosság, a mértékletesség, a lelki erősség és az okosság (előrelátó bölcsesség). Ugyanakkor a bejárat fölött és azzal szemben Deák pályájának két eseményére is utalás található. Justitia alakja körül reformkori magyar és nemzetiségi viseletbe öltözött parasztok, valamint 1848-as magyar politikusok (például Deák, Horváth Mihály) ismerhetők fel, amint kezét nyújtanak a mellettük állóknak. Ennél azonban már jóval nehezebb értelmeznünk azt a jelenetet, amelyet a szakirodalom a kiegyezés allegóriájaként tart számon. Úgy tűnik számunkra, hogy a bölcsességet és a gondos előrelátást szimbolizáló Prudentia trónusának lábainál kétoldalt elhelyezkedő feszülten figyelő két csoport talán a különböző etnikumokból álló társadalmat, illetve az őket vezető politikusokat kívánja jelképezni, ezáltal inkább a körültekintően megteremtett belső társadalmi béke megőrzésének közös felelősségét sugallja.²⁸ Külön érdekessége még a mauzóleumnak, hogy falain viszonylag sok felirat található: Vörösmarty Mihály Deák Ferenchez írt verse 1845-ből, a Deák

nem hoztak létre ilyen emléksobát, erre majd csak az 1929-ben megnyíló Országgyűlési Múzeumban kerül sor.

²⁷ Papp Gábor György: Gerster Kálmán síremléképítészeti munkássága. *Ars Hungarica* 30. (2002) 1. sz. 49–122., különösen: 58–66.; E. Csorba Csilla: A Kossuth-mauzóleum építéstörténete. *Ars Hungarica* 11. (1983) 1. sz. 127–158., különösen: 130–131.

²⁸ A vonatkozó szakirodalomban csak meglehetősen elnagyolt magyarázatok és pontatlan leírások olvashatók az allegóriákról. Vö. Bakó Zsuzsanna: Székely Bertalan freskói. In: *A historizmus művészete Magyarországon*. Szerk. Zádor Anna. Bp. 1993. 244–245.; Székely Bertalan (1835–1910) kiállítása. Katalógus. Szerk. Nagy Ildikó. Bp. 1999. 50.; A Vasárnapi Ujság maga is arról számolt be, hogy a festő a kiegyezés allegóriáját kívánja megjeleníteni, ám néhány hónappal később már csak a négy erény megfestéséről írt az újság. Lásd Vasárnapi Ujság 31. (1884) 3. sz. 44. és 42. sz. 677.

érdemeiről szóló emléktörvény (1876. évi III. tc.) szövege, valamint az 1861-es országgyűlés feloszlása előtt elmondott beszédének híres sorai: „amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de amiről a nemzet, félve a szenvedésektől önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz, s mindig kétséges”.²⁹ A századfordulón felvett felirat tehát azt a történelmi pillanatot örökíti meg, amikor Deák nagyhatású, a nemzet egységét és erejét tükröző szónoklatával az önkéntes jogfeladás veszélyeire figyelmeztetett a Ferenc Józseffel folytatott alkotmányos párbeszéd végóráiban.³⁰ A Deákra emlékező utókor tehát nem az 1867-ben elmondott beszédeinek kompromisszumkésebb gondolataiból válogatott, hanem ismét a korábbi pályaszakaszhoz nyúlt vissza a kultusz erősítése érdekében, mintha csak Kossuth Kasszandra-levelének mondatait akarná igazolni: „Pedig magad mondád s helyesen mondád: hogy a jogot, melyet az erőszak elveszen, vissza lehet szerezni, s veszve csak az van, amiről a nemzet maga lemondott. Nem vélek hibázni, midőn állítom, hogy azon nagy, azon példátlan befolyás, melyet a nemzet határozataira gyakorolsz, azon álláspont következése, melyet 1861-ben választottál. S nem vélek hibázni, midőn állítom, hogy a roppant erkölcsi hatalomnak, mely kezeidben van, kulcsa abban fekszik, hogy a romlatlan nép ösztönszerűsége Téged, a nemzeti jogok békés úton visszaszerzésének terén vezérét, még mindig az 1861-ki jogságon vél állani.”³¹

Deák szobra a fővárosban

Megítélésünk szerint az eddig tárgyalt kultuszelemekhez képest Deák Ferenc szobra esetében érhető tetten a leginkább a kormánypolitika tudatos bábáskodása annak érdekében, hogy a város politikai architektúrájában a rendszer alapító atyjának szobrán keresztül magának a kiegyezésnek emeljenek emlékművet. Ebből következően a közel tízéves előkészítő folyamat alatt alig akadt olyan mérvadó kormánypárti politikus, aki különböző testületeken keresztül ne lett volna érintett a szobor körüli teendőkben. E tény minden bizonnyal ahhoz is hozzájárult, hogy az emlékmű kapcsán – részben a sajtóban, részben a zárt ajtók mögött – jelentős vita bontakozott ki a szobor elhelyezéséről, valamint Deák Ferenc megörökítendő alakjáról és vonásairól. Minderre ráadásul egy olyan időszakban került

²⁹ Második felirati javaslat. Pest, 1861. aug. 8. *Deák Ferenc: Válogatott politikai írások és beszédek* II. Vál., s. a. r. Deák Ágnes. Bp. 2001. 73–116., idézet: 116.

³⁰ Az MTA I. osztálya 1888-ban döntött arról, hogy „Deák híres feliratainak vagy nagyobb beszédeinek legjellemzőbb s gondosan kiszemelendő mondatai” kerüljenek fel a síremlék falaira. *Vasárnapi Ujság* 35. (1888) 44. sz. 724. Az idézetek végül csak 1894-ben kerültek a helyükre.

³¹ Kossuth Lajos Deák Ferenchez. Párizs, 1867. máj. 22. In: Kossuth Lajos iratai VIII. Bp. 1900. 3–17.

sor, amikor a magyar nemzetállami reprezentáció egyre látványosabb módokon jelent meg a városi közterületeken (állami épületek, emlékművek formájában), különösen pedig Budapesten, amely elindult a világvárossá fejlődés útján és a térség kulturális és hatalmi központja, a Monarchia társfővárosa kívánt lenni.³² Ugyan ekkoriban már állt fővárosi köztéren néhány közelmúltbeli közéleti szereplő szobra – József nádoré (1869), Eötvös Józsefé (1879), Széchenyi Istváné (1880), Petőfi Sándoré (1882) –, ezek azonban valójában egy korábbi dicső korszakra, az 1848-as forradalommal záruló reformkorra emlékeztették az embereket.³³ Ellenben a Deák-szobor pályázati kiírásában hangsúlyosan szerepelt, hogy az alkotóknak ezúttal az 1860-as évek politikusát kell megjeleníteniük.³⁴

Az 1878-ban lezárult pályázaton győztes Huszár Adolfnak azonban sok fejtörést okozott a feladat: hosszú éveken keresztül módosíttatta az emlékmű tervét, sőt, egyes vélekedések szerint 1885-ben bekövetkezett váratlan halálában is közrejátszott az alkotási folyamat túlfeszített izgalma.

Huszár győztes pályaművén a szokásoktól eltérő módon ülő helyzetben ábrázolta Deákot. Az eredmény kihirdetését követően azonban évekig húzódozó vita alakult ki arról, hogy szabad-e a rendszer szimbólumának tekintett politikust hétköznapi helyzetben, ülve szoborba önteni az örökkévalóságnak. A dilemma lényegét talán a legpontosabban Keleti Gusztáv festő, szakíró, a Képzőművészeti Társaság elnöke foglalta össze. Keleti, aki tagja volt a szoborbizottságnak, 1878 végén megtartott akadémiai székfoglaló előadásában hosszan taglalta, hogy milyen nehézségekkel kell megküzdenie a Deák-szobor alkotójának, illetve milyen szempontok vezették a szoborbizottságot eljárása során.³⁵ Keleti szerint az emlékműszobrászat funkciója Európa-szerte átalakulóban van, hiszen az antik istenek és mondai hősök helyett egyre inkább a „kimagasló nagy férfiak” válnak tárgyává. Az új kihívásoknak megfelelni képes stílusesszközök és stílustörvények azonban még nem kristályosodtak ki. Megítélése szerint addig is két alapelv, az egyénítés és az eszményítés együttes érvényesítésére kell törekedni, és sietett kijelenteni: „fázom az objektivitás túlságától akkor, midőn emlék-szoborról van szó, mikor a világ tapsai között, saját nemzete tűzi föl a babérmagorút, dicsőült fiának homlokára”.³⁶ Miközben tehát hús-vér politikusok

³² *Erdei Gyöngyi*: Műpártoló Budapest. Bp. 2003. 22–24.; *Heiszler Vilmos*: Birodalmi és nemzeti szimbólumok Bécsben és Budapesten (1867–1918). Budapesti Negyed 3. (1995) 3. sz. 173–192.

³³ Eötvös József sem kivétel ez alól, ugyanis Huszár Adolf a reformkori író-politikust ábrázolta szónoki pózban.

³⁴ Az első szobrot Deáknak szülőföldje, Zala vármegye állíttatta Zalaegerszegen közadakozásból 1879-ben. A szobrász, Vay Miklós a reformkori politikust és '48-as minisztert mintázta meg.

³⁵ *Keleti Gusztáv*: Deák Ferenc szobráról. (Akadémiai székfoglaló, 1878. dec. 4.) In: *Uő*: Művészeti dolgozatok. Bp. 1910. 427–469.; Keleti koncepcióját elemzi *Nagy Illdikó*: Az emlékműszobrászat kezdetei Budapesten. Szobrok és szobrászok. Budapesti Negyed 9. (2002) 2–3. sz. 191–218.

³⁶ *Keleti G.*: Deák Ferenc szobráról i. m. 436.

jól felismerhető reális vonásait kell visszaadni, a művésznek nem szabad felednie a magasabb cél sem: a nemzeti ideálok „emlékszerű nyomatékkal”, „eszményi tisztaságban” való megjelenítését. Csakhogy Deák testalkata „nem volt kiválóan plasztikai, vagyis nem olyan, aminőt a szobrászati utánpótlás szempontjából kedvezőnek szoktunk mondani”, melynek oka Keleti megfogalmazásában „a testi szervezet rováására fejlesztett értelem”.³⁷ Mindebből Keleti arra a következtetésre jutott, hogy Deákot ülve kell ábrázolni, mert e testtartás jótékonyan fedheti el az alkati hibákat, és mert hűen tükrözi a tiszta lélek méltóságát. Az ülő helyzet és a politikus jellemvonásai ugyancsak egyértelműen eldöntik azt is, hogy Deákot – a korábbi szobroktól eltérően – nem díszruhában, hanem polgári öltözetben szabad csak megörökíteni.

A hosszas esztétikai okfejtés és a határozott ajánlások ellenére sem gondolkodott mindenki ugyanúgy e kérdésekről. Ennek bemutatására elegendőnek tartjuk magának az alkotónak, Huszár Adolfnak az ingadozó álláspontját, illetve Deák közeli munkatársának, a művészeti és városépítészeti kérdésekben előszeretettel megnyilvánuló, Andrassy Gyulának a véleményét ismertetni.

Huszár, miután elnyerte a megbízást, több hónapos európai utazást tett, hogy tanulmányozza külföldi hírességek köztéri szobrait. Mivel ülő politikus szobrára alig talált példát, időközben pedig többen is kritikát fogalmaztak meg az eredeti tervvel kapcsolatban, ezért változtatott művészi koncepcióján: „Az ülő alak mellett egyedül csak azon indok szól, hogy Deák nehézkes öreg úr volt, de ki annyit tett mint ő, tétlen helyzetben nem lesz jellemzetessé. Ülő helyzet a nyugodt fensőség kifejezése, uralkodónak megfelel, de nem államférfinak.” „Az, hogy Deák Ferenc személye nyugodt volt, itt nem jöhet tekintetbe, mert a szoborban nem a személyt, hanem az államférfiút, a hazafit kell megörökíteni.”³⁸ Azaz, Keletihez hasonló érvelés után – tudniillik az egyénítés helyett az eszményítés a döntő feladat – épp ellenkező megállapításra jutott: a külső vonások esztétikus megjelenítése helyett az államférfiúi nagyság bemutatására kívánt összpontosítani. Korai analógiaként talán az egyiptomi fáraóábrázolások, Pheidiasz olimpiai Zeusza, vagy Michelangelo Mózes ülőszobra juthatott eszébe, de akár a Bécsben ekkoriban készülő Mária Terézia-emlékműre is gondolhatott.³⁹ Deák esetében viszont úgy vélte, hogy a kiegyezés körüli parlamenti viták nagytekintélyű szónokát állva kell megmintázni.

³⁷ Keleti G.: Deák Ferenc szobráról i. m. 447. E panteonizációs dilemma például Berzsenyi Dániel kövérségének ábrázolhatósága kapcsán már a 19. század elején is felmerült. Lásd bővebben *Porkoláb Tibor*: „Nagyjaink pantheonja épül”. Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd. Bp. 2005. 86–109.

³⁸ Huszár Adolf levele a szoborbizottsághoz. 1881. febr. 15. Idézi Deák Ferenc szobrának leírása és története. Szerk. Buday József. (Budapest Székes Főváros közterein álló szobroknak és emlékműveknek törzskönyve V.) Bp. 1897. 74. és 77.

³⁹ A modern korból eszünkbe juthat Abraham Lincoln hatalmas ülő szobra Washingtonban, ám ez csak 1923-ra készült el. Lincoln 1868-ban emelt első köztéri szobra egyébként állva ábrázolja a politikus az USA fővárosában.

Hasonlóan gondolkodott a Monarchia néhány évvel korábban leköszönt külügyminisztere, Andrassy Gyula is, ám ő még szélesebb összefüggésbe helyezte a kérdést: miként illeszkedne bele Deák ülő szobra a város építészeti és politikai látképébe?

Andrassy véleménye legteljesebb formában két levélvázlatában maradt az utókorra, amelyet a szoborbizottságnak, illetve talán Keleti Gusztávnak kívánt elküldeni.⁴⁰ Bár a végleges levelet feltehetőleg soha nem postázta, de szóban a bizottság ülésein hasonló értelemben fejthette ki álláspontját. Mivel azonban az üléseken elhangzottakról rendszerint csak hivatalos jelentések láttak napvilágot, így ezért érdekesnek tartjuk hosszabban ismertetni e levélvázlatok tartalmát.

Andrassy először is az ülőszobor elhelyezését kifogásolta. Véleménye szerint a kijelölt helyszínen, a Lánchíd pesti torkolatánál, a Ferenc József téren egy ilyen emlékmű nem érvényesülhetne. Erről a helyszíni bejárásakor is meggyőződött: „De hogy fogja ott magát kivenni Deák ülő szobra? Ezen nagyszerű tájkép közepében, amilyenel tudtomra egy európai város sem bír, hol a Dunától kezdve minden mozog, hol a híd oszlopai, a Szent Gellért hegy, a Vár, szóval minden a magasba nyúlik és emelkedik, egy ülő oszlop szerintem egy megfoghatatlan anomalia lesz.” Egy ilyen szobor csak egy kisebb és zártabb köztéren, vagy a Városligetben érvényesülhetne. Utóbbival kapcsolatban megemlíti, hogy erre példát a bécsi Stadtparkban látott.⁴¹

A városfejlesztést és a reprezentációs terek kialakítását szívügyének tekintő államférfi azonban számolt azzal a koncepcióval is, amelyet akkoriban a Ferenc József térnek szántak. A fennmaradt adatokból ugyanis jól érzékelhető, hogy az Akadémia székháza és a Lloyd-palota által közrefogott területen, az ország fővárosának szívében a magyar államiság múltját és erejét hirdető nemzeti panteont terveztek létrehozni. A téren zajlott 1867-ben a politikai fordulatot kifejező koronázás egy mozzanata, a kardvágás, amelyre az ország különböző szimbolikus helyszíneiről származó földekből összehordott koronázási dombon került sor.⁴² A domb helyén szándékoztak felállítani Ferenc József lovasszobrát, kétoldalt pedig szimmetrikus elrendezésben magas oszlopokon Szent István, illetve Mátyás király, valamint alacsonyabban Deák Ferenc, illetve Széchenyi István emlékművét kívánták elhelyezni (utóbbi 1880

⁴⁰ A két datálatlan levélvázlat megtalálható: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Andrassy-család, P 4. 592. tétel, 12. d. A levél beazonosítását segíti, hogy Keleti említést tesz Andrassy táviratáról, amelyben jelzi, hogy betegsége miatt nem fog részt venni a bizottság ülésén, de hamarosan részletes levélben kívánja kifejezteni álláspontját. Ennek alapján a forrás feltehetően 1881. október elején keletkezhetett. Vö. *Keleti Gusztáv: Jelentés a Deák-szoboremlék tárgyában* (1881). In: *Uő: Művészeti dolgozatok* i. m. 507–508.

⁴¹ Andrassy például Franz Schubert 1872-ben elkészült ülőszobrára gondolhatott (alkotó: Carl Kundmann).

⁴² *Pál Judit: „Méltó föld” a koronázási dombhoz. Erdély és az 1867. évi koronázási ünnepek.* In: *Paraszrok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter. Bp. 2008. 447–470.

óta már a téren állt).⁴³ Andrassy tehát e tervek ismeretében is kifogásolta a tervezett Deák-szobor diszharmóniáját: „De hogy fogja magát az ülő szobor kivenni, ha majd a Király lovasszobra áll a tér közepén? A Király lóháton, talán ágaskodó lovon, mint volt a koronázás alkalmával, Széchenyi állva és a szobor hibái dacára egy bizonyos domináló állásban, – és Deák ülve. Egy karszékben? Ha még a király ülne és a többiek állnának, ez megjárhatná, de fordítva megfér-e az egyszerű illemmel? De eltekintve ettől, ló és karszék egymás mellett hogy fogja magát kivenni?”

Andrassynek azonban nem csak a térszerkezet és az esztétikai elrendezés miatt volt baja az ülőszoborral. E testhelyzetet nem tartotta alkalmasnak Deák közéleti nagysága kifejezésére: „Deákot ülő helyzetben feltüntetni, némelyek szerint úgy hallom ez jellemző vonás akar lenni, mindenesetre egy bizonyos lustaságot jelez ott, hová tétetni szándékozik. Megengedem, hogy az Öreg Úr későbbi éveiben keveset mozgott, de vajon kit akar a nemzet megörökíteni: Deákot a fizikailag elnehezedett embert vagy Deákot, a nagy embert? Deák nem mint író hatott a nemzet sorsára, hanem mint szónok, mint pályájának fénypontja a parlamenti állása volt, ilyen pedig nem ülve, de állva beszélt és minden vastagsága dacára feltűnő, domináló alak volt.” Egyébként is, ha Deák otthon volt, inkább feküdni szeretett és nem ülni – tette hozzá Andrassy. A politikus nem igazán értette az emlékmű allegorikus mellékalakjait sem, de erről nem fejtette ki hosszabban a véleményét.

Nem tudjuk, hogy Andrassy véleménye közrejátszott-e Huszár koncepciójának megváltozásában, az ugyanakkor biztos, hogy a művész több mintát is készített a Deák-szobor álló változatáról. A szoborbizottság többségének azonban nem nyerte el a tetszését egyik próbálkozás sem. Úgy tűnik, hogy Huszárnak nem sikerült esztétikailag harmonikus viszonyt teremtenie az ábrázolni kívánt államférfúi nagyság és a kissé előnytelen testalkat, illetve dísztelen polgári ruházat között. Még egy új pályázat kiírásának a lehetősége is felmerült a bizottságban, ám az idő mindenkit sürgetett. Az ülő szoborral szemben így lassanként megszűnt az ellenkezés,⁴⁴ amelyet az is csökkentett, hogy 1881 őszén már maga Huszár is elfogadhatónak tartotta az ülő változatot. A végül megvalósult változaton Deák testtartása élénkebbé vált, a hivatalos leírás szerint a szobor Deákot beszélgetés közben ábrázolja, akinek jobb keze enyhe magyarázó mozdulatot tesz.⁴⁵

⁴³ A Közmunkatanács látványtervét lásd Magyarország és a Nagyvilág 10. (1874) 12. sz. 151.; Leírása: A Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentése az 1874. évi működéséről. Bp. 1875. 48–49.; A megnövekedett városi forgalomra hivatkozva a panteon végül nem készült el, tehát az uralkodói lovasszobor is meghiúsult. Noha még a Ferenc József emlékéért becikkelyező 1917. évi I. tc. is kimondta, hogy a fővárosban méltó szobrot kell állítani az elhunyt királynak, erre nem került sor. Ferenc József tehát Budapesten mindössze az ezredévi emlékmű uralkodószobrai között kapott helyet 1906-ban.

⁴⁴ A Pester Lloyd cikkírója például szintén az ülőszobor mellett foglalt állást. Lásd *L. H.: Vom Deák-Monument*. Pester Lloyd, 1881. október 1. Idézi Deák Ferenc szobrának i. m. 100.

⁴⁵ Deák Ferenc szobrának i. m. XV. A szobrászok a későbbiekben állva mintázták meg Deákot. Vö. Zala György szegedi és Gárdos Aladár miskolci szobrával.

Témánk szempontjából feltétlenül szólnunk kell még az emlékmű mellékalakjairól is. A görög stílusú talapzaton, a két rövidebb oldalon az Igazságosság és a Hazaszeret allegóriája látható, a keleti oldalon az Állambölcsesség, vele szemben, a Dunára néző oldalon pedig a Kiegyezés allegóriája került elhelyezésre. Utóbbi két kompozíció kortársi értelmezésével és megítélésével kapcsolatban jelentős bizonytalanság figyelhető meg. Az Állambölcsesség allegóriáját például némelyek a Népnvelés és a Szabadsajtó jelképeként látták.⁴⁶ A Kiegyezés allegóriája valamivel könnyebben olvasható, ám esztétikai szempontból ezt is sok kritika érte. Az alkotó ugyanis az antik formáknak és jelképeknek új jelentést igyekezett adni: az allegorikus figurák felhasználásával elvont utalások helyett életképeket próbált alkotni, ebből azonban ikonográfiai zavar támadt.⁴⁷ A Kiegyezést például egy szakállas bölcs ülő alakja, illetve a két oldalán álló két gyermek kézfogása volt hivatott jelképezni. A hivatalos leírás szerint a két életerős ifjú Ausztriát és Magyarországot jelenítette meg: „A jobbán álló lányabb és húsosabb vonásokkal ábrázolt, ó-német módra vágott hajjal bíró német ifjú”, illetve „az aggastyán balján helyet foglaló göndör hajú, csontosabb képű és szilajabb természetre valló magyar typusú és teljesen meztelen fiú.”⁴⁸

A legtalálhatóbb bírálatot talán az ellenzéki *Egyetértés* cikkírója fogalmazta meg a mellékalakokról, aki szerint a klisészerű megoldások nem segítik a közérthetőséget, sőt, inkább akadályozzák a kiegyezés eltervezett reprezentációját: „Egy redőktől elborított, nagyszakállú, ki tudja miért: halántékai körül cserkoszorúval koszorúzott öreg az, ki egykedvűen bámészkodik egymásra tett kezeire. Ez a kéz-elhelyezés azonban rendkívül modern. Érdekes volt hallgatni, hogyan ítélt fölötte a közönség. Egyik így szólt: bizonyosan Pilátus az öreg s kezeit mossa. A másik így szólt: csipi-csókát játszik a fiúkkal, kik ölében egymásnak kezét nyújtanak. De félre a tréfával. Így nem szabad szoborművet alkotni. E szoborcsoport alakításánál a művészt elhagyta a teremtő erő s a szájába rágott, a történeti lomból összeszedett cafrangokból csinált motívum-halmazt, melyek minden tudálékos összességükben sem magyarázzák a kiegyezés eszméjét.”⁴⁹

A szobor leleplezésére 1887. szeptember 29-én került sor az uralkodó, valamint az osztrák és magyar kormányzati elit jelenlétében. Azt, hogy az ünnepséget nem pusztán egy elhunyt magyar államférfi emlékének kívánják szentelni, hanem fel szeretnék használni a kiegyezési rendszer reprezentálására és szimbolikus megerősítésére is, jól jelzi, hogy a szervezők közel kétezer meghívót küldtek szét – Deák rokonságán és a budapesti polgárság képviselőin túl – az osztrák és magyar

⁴⁶ Lásd például Magyarország és a Nagyvilág 17. (1881) 16. sz. 90.

⁴⁷ Nagy I.: Az emlékműszobrászat i. m. 208.

⁴⁸ Deák Ferenc szobrának i. m. XIV–XV.

⁴⁹ „Deák-szobor mellékalakjai.” *Egyetértés* 1887. szeptember 30. Idézi Deák Ferenc szobrának i. m. 182.

politikai testületek és intézmények (két törvényhozás, közös minisztériumok, közös hadsereg stb.) tagjainak, valamint a külföldi követségeknek és konzulátusoknak. A szoboravatás programját precízen megtervezték, pontos helyszínrajzot is készítettek, valamint különböző színekkel nyomtatott meghívókkal különítették el egymástól a különféle meghívottakat, fontosságuk szerint.⁵⁰ A sajtóbeszámolók szerint a nem egészen félórás esemény túlzottan is protokollárisra sikeredett, az *Egyetértés* például túl ridegnek látta az ünnepséget, a szoborbizottság „úri parádét rendezett”, amely nem tartott igényt a közönség részvételére.⁵¹ Nem volt sokkal jobb véleménnyel az ünnepségről és a szoborról Pauler Gyula történész-levéltáros sem: „Itt tegnapelőtt [óta] legalább a helyzetet a Deák szobor dominálja, melyre nézve Podmaniczky Frigyes csak azt a vigasztaló expedienst [kibúvót, mentséget] tudta felhozni, hogy: majd megszokjuk! A szobor mellékfigurái miatt nem igen lehet azt fiatal leányoknak megmutatni.”⁵²

Az élcsepok a későbbiek során a szobor elhelyezésén köszörülték a tollukat, mondván, mennyire jellemző, hogy a téren álló Széchenyi-szobor az Akadémia épületének, a Deák-szobor pedig a Szabadelvű Párt székházának fordít háttal, ezzel jelezve, hogy a két intézmény letért az alapítók által kijelölt útról.⁵³ Ugyanakkor az ezredévi kiállítás idején éppen a Budapestre látogató bécsi liberális küldöttség (kb. 2400 fő!) tartott megemlékezést Deák szobránál.⁵⁴ E látványos közös akció a magyar politikus szobránál egyfelől a századfordulón már támadások kereszt-tüzében álló liberalizmus erődemonstrációja volt (a felszólalók az ellenfelek közül csak Karl Lueger mozgalmára utaltak, de további kihívások is említhetők lettek volna), másfelől pedig a közjogi rendszer melletti kiállítás is. Veszter Imre szabadelvű képviselő magyar és német nyelvű beszédében az összetartozás-tudat erősítésének fontosságát hangsúlyozta, amelyre ugyancsak Deák szolgáltatott szép példát, amikor nem csak saját országának, de Ausztriának is alkotmányos viszonyokat kért az uralkodótól 1867-ben. Úgy vélte, hogy a Deák-emlékmű előtti tisztelgés a szabadelvűségbe és a szolidaritásba vetett hit bizonyítéka is: „felette örvendes megnyilatkozását látom azon politikai rokonszenvezésnek, amely anélkül, hogy a

⁵⁰ Deák Ferenc szobrának i. m. 156–158. Lásd például A Deák-szobor ügyében működő végrehajtó bizottságtól Meghívó Nagyságos Szent-Ivány Zoltán úr részére a Deák-szobornak Ő cs. és apost. kir. Felsége legmagasabb jelenlétében Budapesten a Ferenc József téren folyó 1887. évi szeptember hó 29-én d.u. 3 óraker megtartandó ünnepélyes leleplezésére. Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtár C 8.659.

⁵¹ Deák Ferenc szobrának i. m. 178.; A Fővárosi Lapok tudósítása szerint viszont jelentős tömeg volt jelen, igaz, az emberek csak távolabbról, a rendőri kordonok mögül követhették az eseményt. Vö. Fővárosi Lapok, 1887. szeptember 30. 1.

⁵² Pauler Gyula Thallóczy Lajoshoz. Bp., 1887. okt. 1. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fond XI/755. No. 18.

⁵³ Jól elhelyezett szobrok. Bolond Istók 16. (1893) 21. sz. 7.

⁵⁴ Deák Ferenc szobrának i. m. 195–196.

törvényileg megállapított közös ügyek között volna felsorolva, mégis a legértékesebb kapcsok egyikét képezi a dualisztikus monarkia két államának népei között. [...] a szoborra letett koszorúnál érthetőbben és ékesebben azt sem lehetett volna kifejezniük, hogy önök a Deák Ferenc alkotta közjogi viszonyhoz, amely Ausztria és Magyarország között fennáll, őszintén ragaszkodnak [...] amidőn önök most az ő szobrát megkoszorúzzák, tulajdonképpen annak adják bizonyítékát, hogy a monarkia jóvoltát és boldogulását őszintén és melegen hordják a szívükön”.⁵⁵

E valóban figyelemre méltó és komoly előzetes szervező munkát igénylő félhivatalos demonstrációt ismereteink szerint később nem követték hasonló akciók. Arról sincs tudomásunk, hogy a szobor körül kialakult volna évről évre visszatérő módon valamilyen emlékező rítus. Ahogy a Szabadelvű Párt elnöke, Podmaniczky Frigyes az avatáskor megjósolta, az emberek megszokták a szobor jelenlétét, lassan a fák lombjainak takarásába került Deák alakja, mára pedig szinte megközelíthetetlené vált az emlékmű a téren áthaladó jelentős autóforgalom miatt.

Deák beszédei

Sajátos Deák- és kiegyezés-emlékműnek tekinthető Kónyi Manó *Deák Ferenc beszédei* című munkája, és különösen annak a kiegyezés harmincadik évfordulója körül megjelent 4. és 5. kötete, amelyek a kompromisszumhoz vezető politikai folyamatokat igyekeznek rekonstruálni hivatalos és a résztvevőktől származó források alapján.⁵⁶ Megítélésünk szerint az országgyűlési gyorsíróból történetíróvá vált Kónyi 1882-ben induló vállalkozása válasz kívánt lenni az egyre erősödő Kossuth-kultuszra. Kónyi maga erről soha sem nyilatkozott, de a kortársak rendszerint párba állították munkáját Kossuth Lajos iratainak 1880-ban elkezdett publikálásával. Az ország történelmének utolsó négy-öt évtizedéről szóló kossuthi narratíva mellé a „haza bölcse” hívei szükségesnek érezhették megalkotni a sorsfordító események deáki elbeszélését is, talán azért is, mert Kossuthot emlékirataiért akadémiai tagságra jelölték.⁵⁷ Az, hogy Deák tisztelői a függetlenségi hagyomány ellenében a kompromisszumokra épülő kibontakozásnak és Deák államférfiúi érdemeinek

⁵⁵ Bécsi szabadelvűek látogatása. Pesti Napló, 1896. augusztus 17.1. Lásd ehhez *Kunszery Gyula*: Jókai Mór és a bécsi szabadelvűek. Irodalomtörténet 52. (1970) 683–686.

⁵⁶ Deák Ferenc beszédei IV. és V. Összegyűjt. Kónyi Manó. Bp. 1897–1898.

⁵⁷ Úgy véljük, hogy a Deák-kultusz formálásában Gyulai Pálnak jelentős szerepe volt. Gyulai az általa szerkesztett Budapesti Szemlében harcosan szállt szembe a Kossuth-kultusszal, és számos alkalommal vette védelmébe Deák emlékét. A Franklin Társulat nevében szintén ő tárgyalt Kónyival a beszédgyűjtemény kiadásáról. Utóbbira lásd Gyulai Pál Kónyi Manóhoz. 1885. nov. 16. School of Slavonic and East European Studies Library, University College London (a továbbiakban: UCL SSEES), Kónyi–Lónyay Collection, KON/12.; Ugyancsak Gyulai vonta kérdőre Pulszky Ferencet, amiért 1880-ban akadémikusnak jelölte Kossuthot. Erről lásd bővebben *Ács Tibor*: Kossuth Lajos tagajánlásai az Akadémián. Magyar Tudomány 101. (1994) 1053–1060.

akartak írásos emlékművet állítani, világosan kiderül Deák gyámleányának, nem mellesleg az akkori miniszterelnök feleségének Kónyihoz intézett leveléből: „A mai kor alig bírja teljesen megérteni Deák nagyságát, egyéniségét. A mai generáció nem élte át a csüggedés sanyarú éveit, s az újjászületés nagy momentumait, s ezekről nem szólnak krónikák. A kutatót kivéve a nemzet tömege honnét ismerje meg? Azt tudják, hogy volt forradalom. A nemzet megmutatta erejét. Ehhez hasonló szövegeket hall és olvashat eleget, de hogy Deák az ország hajóját 3 százados bizonytalanságból »oly sok vizsály után« megállapodó révbe vezette, ezt érzi mindenki, de senkitől nem hallani. [...] Olyan ő, mint egy antik görög szobor, melyben az arányok csodálatos összhangja vetélkedik a nemes nagyság méreteivel, de hogy ezt ma megértse valaki, szükséges hogy az egészet részleteiben is fáradság nélkül láthassa. Lássa azt a kort, azon viszonyokat, amelynek ő volt a központja. Pedig meg kell érteni a nemzetnek azon szinte legyőzhetetlennek látszó nehézségeket, melyeket leküzdött, s ami talán még súlyosabb, azon felelősség terhét, amely reá nehezedett. Ismerje meg a nemzet, hogy erőt meríthessen a jelen és a jövő küzdelmeihez. Örülök, hogy Deák Ferenc beszédei mind elfogytak. Bár mielőbb megjelenhetne az új kiadás! [...] Olyan az a munka mint egy életírás és mégis az a hitem, kevés ember olvassa el elejétől végig, de azért csak legyen meg minden háznál, mint a Biblia. Azt hiszem, úgy veszik elő mint egy törvénykönyvet, akkor és ott ütik föl, amikor és ahol szükségük van rá, de azért csak adjon sok jegyzetet” – írta Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona.⁵⁸

Reményeivel szemben e könyvsorozat mégsem válhatott a századfordulón jelentős támadásoknak kitett közjogi rendszer már-már szakrális támaszává. Egyrészt azért nem, mert a kötetek a kiegyezési tárgyalásokat övező számtalan dilemmát, vitát és konfliktust örökítettek meg és idéztek ismét az olvasók emlékezetébe. A sorozat címével ellentétben ugyanis Kónyi Deák szavai mellett a vitapartnerek, így a kiegyezést ellenzők véleményének, érveinek is teret biztosított. Ráadásul az is nyomon követhetővé vált Kónyi munkájából, hogy az évekig tartó tárgyalások során miként módosítottak álláspontjukon a tárgyaló felek vagy a századfordulón még aktívan politizálók akkori önmagukhoz képest mennyiben mondtak mást a kiegyezésről. Ez utóbbi főképp az ellenzékiből 1875-ben kormánypártivá váló szabadelvű politikusok esetében okozhatott némi fejfájást. Különösen akkor, ha akadt olyan volt Deák-párti honatya, aki Kónyi munkáját felhasználva ezt a fejükre is olvasta: „mert mint valódi és tántoríthatlan híve az Őreg Úrnak nem tűrhetem, hogy az úgynevezett, de csak saját maga által, szabadelvű párt szeret visszaélni az Őreg Úr dicsnevével, noha sehol sem létezik

⁵⁸ Széll Kálmánné Kónyi Manóhoz. Rátót, 1900. nov. 17. UCL SSEES, Kónyi–Lónyay Collection, KON/13.

kevesebb valódi pietás emléke iránt, mint ottan, azért igyekeznek minden tőlök teremtett rosszat is annak idejéből leszámaztatni, az ódiumot a régi Deák-pártra szorítani. Szükséges tehát mielőbb, hogy a közönség kezére jussanak Deák meghamisítatlan nyilatkozatai, hogy az álarc lerántva legyen” – írta például köszönő levelében Ernuszt Kelemen, aki a honvédelmi költségvetés tárgyalása során hivatkozott Deák szavaira.⁵⁹

Másrészt azért sem építhették e kötetek a kiegyezés kultuszát, mert a bonyolult közjogi rendszer megalkotásakor, a kiélezett politikai helyzetekben elhangzott beszédek, meggyőzésre szánt mondatok olyan később nem kanonizált megfogalmazásokat is tartalmaztak, amelyeket könnyen fel lehetett használni például a dualizmus jogi természetéről, az uralkodó rezervált jogairól, vagy éppen az ország katonai, illetve gazdasági önállóságáról folytatott századfordulós közjogi viták során. Deák, Andrassy és további kiegyezéspárti politikusok régi mondatai tehát esetenként a közjogi kompromisszum átértelmezéséhez is segítséget nyújthattak.⁶⁰

Végső soron pedig Kónyt tudományos meggyőződése és Deák szövegei iránt tanúsított tisztelete megakadályozta abban, hogy egyszerű breviáriumot gyártson a beszédekből. Hiába győzködte hónapokig Ráth Mór, hogy iratkiadásával párhuzamosan, a piaci igényeknek engedelmességgel készítsen rövid kivonatokat Deák beszédeiből, ennek ellenállt.⁶¹ E helyett több ezer oldalas, gazdagon jegyzetelt, több szemszögű – igaz, gyakran stilizált, alkalmanként torzított – leírást adta a kiegyezés létrejöttének,⁶² amely azonban monumentális terjedelmével nem segítette a kultuszépítést. Kónyi később is csak arra volt hajlandó, hogy tanácsaival segítse Wlassics Gyulát, a kiegyezés közjogi rendszerének állhatatos védelmezőjét, egy beszédválogatás elkészítésében. Wlassics a Deákról írt hosszú bevezető tanulmányával megjelent kétkötetes szöveggyűjteményben már nem rejtette véka alá a kultuszépítő szándékot: „Olvassuk áhítattal válogatott beszédeit és iratait.

⁵⁹ Ernuszt Kelemen, Bp. 1886. febr. 20. UCL SSEES, Kónyi–Lónyay Collection, KON/13.

⁶⁰ Lásd például Szederkényi Nándor és Széll Kálmán vitáját a magyar hadseregről és Deák egyik 1868-as beszédéről: „És Szederkényi Nándor t. képviselő úr szememre veti, hogy miért hozakodom elő Deák Ferencsel, egy másik úr meg azt mondja, hogy Deák Ferenc hagyatékából kikeresem azokat a beszédeket, a melyek nekem tetszenek, miért keresem ki a gyengéket és nem másokat. Én Deák Ferenc beszédeit így nem osztályozom és nem kategorizálom; [...] Ha a t. képviselő urak azt, amit 1866-ban vitatott, azt, amit 1867-ben állított, nem a maguk egészében tekintik, hanem egyes szavakat kiszakítva állítanak szembe, akkor talán tudnak valami eltérést, ellentétet akkor sem tudnak kimagyarázni.” Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VII. Bp. 1902. 115. ülés (1902. máj. 15.) 92–98.; Polner Ödön és Tisza István ugyancsak Kónyi beszédgyűjteményére hivatkozva folytatott vitát a kiegyezés jogi természetéről. Vö. Magyar Figyelő 2. (1912) 1. sz. 452., 530–531.

⁶¹ Lásd Ráth Mór három levelét Kónyihoz 1887-ben. Magyar Zsidó Levéltár, Kónyi-hagyaték, No. 83.214–83.216. A szóban forgó mű végül Ráth saját összeállításában jelent meg: Gondolatok 1833–1873. Deák Ferenc emlékezete. Bp. 1889.

⁶² Kónyi szövegkiadási gyakorlatát és szöveggyűjteményének forrásértékét elemzi Cieger A.: Az Ön Deákján i. m.

Figyeljünk minden szavára. És amivel e tanításból gazdagabb lesz értelmünk vagy emelkedettebb a szívünk, azt tegyük azzal az önzetlenséggel, amely az ő sajátja volt, arra az oltárra, amelyen hazánk javának áldozunk. Ez lesz az igazán élő és a nagy állambölcshöz méltó kegyelet.”⁶³ Szavainak fényét némileg tompította, hogy munkája megkésve, a kiegyezési rendszer legmélyebb politikai válságát követő hónapokban jelent meg.

Összegzés

Tanulmányunkban változatos példákkal igyekeztünk bizonyítani, hogy miközben kiformalódott Deák Ferenc hivatalos kultusza, hiszen központi kezdeményezés nyomán törvényszöveg, valamint szobrok, versek, festmények, kötetek, sőt iskolai tankönyvek és ünnepek⁶⁴ örökítették meg alakját és jellemét, mindezek a kiegyezés reprezentációját csak nagyon korlátozottan szolgálhatták. Leginkább azért, mert 1867 megítélése körül már a kezdetektől nem volt egyetértés, a rendszer érzelmi azonosulást később se nagyon tudott kivívni magának. A századfordulón pedig már a magyar állameszme uralkodóvá válása, illetve aktuálpolitikai célok miatt a kiegyezés alapját jelentő jogi dokumentumok értelmezése körül is felbomlott az addigi minimális konszenzus.⁶⁵ „Még szomorúbb, hogy nincs patriotizmusunk sem. Ausztriai patriotizmus úgyszólván soha sem létezett s ha katonai tisztikarban s hivatalnokokkal létezett, az egykori Ausztriával együtt elenyészett. A dualisztikus Ausztriáért már a dolgok természete szerint mindenki csak félig lelkesül, mert a másik felet magára nézve idegennek tartja” – vélekedett néhány évvel a kiegyezés megkötése után Eötvös József.⁶⁶ Ha nem is lett teljesen igaza a politikusnak, hiszen az évtizedek során mégiscsak megteremtődött egy olyan katonai és hivatalnoki tisztikar, amely rendelkezett a közös Monarchia tudatával, ám abban egyetértünk vele, hogy széles tömegek számára a birodalom egyik felében sem igen társultak az 1867-es kompromisszumhoz köthető és jól megjeleníthető pozitív értékek. Az örökös tartományok esetében ráadásul még koronázásra sem került sor, amelyet vissza-visszatérően ünnepelni lehetett volna, és nem állt rendelkezésre a kiegyezés megkötésében jeleskedő nagyformátumú politikus sem, akinek kultuszát 1867-hez lehetett volna rendelni. Lényegében Ferenc József és az uralkodóház tudatosan formált kultusza jelenthette számukra a legerősebb szimbolikus kapcsolatot, ám ennek

⁶³ *Wlassics Gyula: Deák Ferenc munkáiból* I. Bp. 1906. 77.

⁶⁴ Például Deák születésének századik évfordulóján Wlassics Gyula miniszter kötelező iskolai ünnepeket rendelt el. *Vasárnapi Ujság* 50. (1903) 36. sz. 596.

⁶⁵ *Péter László: Az Elbától keletre*. Bp. 1998. 222–224.

⁶⁶ *Eötvös József: Naplójegyzetek*. 1870. november 24. *Történelmi Szemle* 21. (1978) 408.

kezdete sem kötődött a kiegyezés évéhez (ezért is emlékeztek meg inkább a Lajtán túl az 1848. december 2-ai trónra lépés évfordulójáról).

A magyar kormányzati elit elvben tisztában volt az állami reprezentáció fontosságával – jöllerhet, erre csak közvetett bizonyítékaink vannak –, ám láthattuk, hogy a fentebbi okokból az új rendszer szimbolikus megerősítésére csak erőtlen kísérletek történtek. Dolgozatunkban tudatosságot véltünk felfedezni a szabadelvű kormányzatok részéről abban, hogy a rendszer ünneplését valamiképpen Deák Ferenc tiszteletéhez próbálták kapcsolni, erőt merítve a politikus által felhalmozott „etikai tőkéből”.⁶⁷ E kísérletek azonban rendre megbicsaklottak valamilyen művészi vagy aktuálpolitikai okból. Továbbá Deák hivatalos kultuszának meg kellett küzdenie Kossuth Lajos kezdetben lappangó, majd az emigráns politikus halála után egyre nyíltabb ellenkultuszával.⁶⁸

Mégis sikeresebbnek kell tartanunk ezen akciókat azoknál, amelyek Deák alakjától függetlenül igyekeztek megjeleníteni a kiegyezés gondolatát. A politikus személyét nélkülöző megvalósult ábrázolásról valójában alig tudunk, hiszen végül sem Szárnovszky Ferenc kiegyezés szobrának a kifaragására (Ferenc Józseffel a közép-pontban), sem a Vágó Pál által megtervezett és festményvázlatokon megörökített ünnepi menetre nem került sor a millennium tiszteletére.⁶⁹ Utóbbi felvonuláson egyébként az utolsó kocsijelenítette volna meg a kiegyezést az uralkodópár és jelentős magyar politikusok (minden bizonnyal Deák köztük lett volna) mellszobraival, illetve a tudomány, ipar, művészet és a népjólét allegorikus alakjaival.⁷⁰ Hányatott sorsot mondhat magáénak Szécsi Antal Országházba tervezett szoborcsoportja, amely az uralkodópárt ábrázolta a koronázási jelvényekkel, a magyar társadalmat jelképező mellékalakok pedig egy olajágot és egy kardot nyújtottak feléjük. A kiegyezés allegóriájaként is értelmezhető alkotás végül 1910-ben a Műegyetem új épületébe került.⁷¹ A legeredetibb próbálkozásnak kétségtelenül azt a pályaművet kell tartasuk, amely a honvédhősök aradi emlékhelyén akarta megjeleníteni a közjogi kompromisszumot, mondván, a szabadságharc „erkölcsi eredménye, áldozatainak voltaképpen megdicsőülése az 1867-iki kiegyezésben keresendő”. A koncepció

⁶⁷ Gerő András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Bp. 2004. 140.

⁶⁸ Kossuth halála után a Függetlenségi Párt támogatása mellett helyi közösségek országszerte szobrok sokaságát emelték a politikusnak: 1909-ben már a 61. emlékművet avatták. A Deák-szobrok számára nem rendelkezünk kimutatással.

⁶⁹ Szárnovszky szobrának gipszmintáját lásd *Új Idők* 2. (1896) 3. sz. 65.

⁷⁰ Az anyagi és technikai problémák miatt elmaradt felvonulásról lásd például *Pesti Napló*, 1895. május 11.; *Fővárosi Lapok*, 1896. május 23.

⁷¹ *Farkas Zsuzsa*: I. Ferenc József keze és az országalma – töredék. In: *Történelem–Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Szerk. Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Bp. 2000. 679–680.; A szoborcsoportot legfeljebb a nemzet és az uralkodó kiegyezését, de nem a két birodalomfél megegyezését jelképező alkotásnak tekintjük. Az emlékművet 1945 után szétbontották.

szerint a haldokló harcos szívére szorítja a szabadság zászlaját, míg „a diadal géniusza” balkezével magasra emel egy zászlót, amire 1867 lett volna írva, jobbával pedig koszorút nyújtott volna a mártírok csoportja felé.⁷²

Végül paradox módon ugyancsak Deák Ferenc és a kiegyezés összekapcsolásának a szándéka világlik ki abból a törekvésből, hogy Deákot több képzőművészeti alkotás is feltüntette a koronázás ábrázolásakor, pedig mint ismeretes, a „haza bölcse” azon nem vett részt. A közeli utókor emlékezete így módon kívánta kijavítani a kanonizált nemzeti elbeszélésben azt a hibát, miszerint a rendszer alapítója nem volt jelen a helyreállított alkotmányosság legnagyobb ünnepén. Az állami reprezentáció szempontjából kiemelt helyszíneken elhelyezett Deák ábrázolásokkal – mint például a budavári királyi palotában Eduard von Engerth festményén (1872), a Parlament mellett Zala György Andrassy-lovasszobrának egyik domborművén (1906), vagy éppen az ezredévi emlékmű ugyancsak általa készített domborművén (1906) – egyrészt tehát a rendszer bizonytalan legitimitását igyekeztek szimbolikusan megerősíteni, másrészt pedig a későbbi korok szemlélői számára kívántak koherens és harmonikus képet adni erről az igencsak ellentmondásos időszakról.

Kétségtelen azonban, hogy a kiegyezéssel létrejött közjogi berendezkedés bátoratlan reprezentációjánál messze sikeresebbnek bizonyult az egységes és erős magyar állam megjelenítése az ezredévi ünnepségsorozat alkalmával. 1896-ban ugyan még megkoszorúzzák a liberális Deák emlékművét az ünnepségekre ide látogatók, ám az ősi alkotmányosság és az ezeréves magyar állam alapító mítoszaként már javában épült a honfoglalás és Árpád kultusza.⁷³

FERENC DEÁK IN WRITING AND IN PICTURES

How can we depict the Compromise of 1867?

by András Cieger

SUMMARY

The author seeks answers to two questions through the examination of pieces of art (e.g. paintings and statues) and the reception of a collection of speeches. What was the role of Deák's person and cult on the symbolic representation of the political system created in 1867? Moreover, how was this consciously created by the Hungarian political elite? The paper concludes that such attempts continuously failed, although the government sought to connect celebrations of the regime with reverence for Ferenc Deák, the „Founding Father” of the Dual Monarchy. Opinions were divided about the legitimation of 1867, and emotional identification with it was weak.

⁷² Keleti G.: Az aradi honvéd-emlék pályatervei (1878). In: *Uő: Művészeti dolgozatok* i. m. 422.

⁷³ Ezt a korántsem egyenes vonalú folyamatot részletesen bemutatja Varga B.: Árpád a város fölött i. m.